

HUNLARDAN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE KURULUŞ

ABDULLAH GÜNDOĞDU . AHMET TAŞAĞIL . ALİ AHMETBEYOĞLU . ALTAY TAYFUN ÖZCAN
AYDIN USTA . AYŞE ATICI ARAYANCAN . CENGİZ TOMAR . CİHAT AYDOĞMUŞ
COŞKUN ERDOĞAN . ERKAN GÖKSU . FERİDUN M.EMECEN . HALUK SELVİ
HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ . HAYRUNNİSA ALAN . İLYAS KEMALOĞLU . MEHMET ALPARGU
MELİS SAVAŞ . OSMAN KARATAY . ÖMER SONER HUNKAN . SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ

EDİTÖR . SADULLAH GÜLTEN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN
KURULUŞUNUN 100. YILINA ARMAĞAN

GÖK TÜRK KAĞANLIĞI'NIN KURULUŞU

Ahmet Taşağıl*

Gök Türklerin kurduğu kağanlık sayesinde Türk sözü devlet ve millet adı olarak tarih sahnesinde belirgin bir biçimde yer almış, komşuların hafızalarında yer alarak günümüze kadar devam etmiştir. Gök Türklerin tarihi bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüş, siyasi varlıkları yıkılışlarından sonra yine iki asır devam edebilmiştir. Toplamda 400 yıl tarih sahnesinde var olduklarını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Türk kökenli toplulukların tarihini anlamakta Gök Türkler kilit rol oynar. Türk milleti ve kültürü Gök Türk döneminde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış, bir bakıma günümüze kadar Türk tarihine yön vermiştir. Aslında, onların tarih sahnesine çıkmasından önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Türk kökenli topluluklar, Asya ve Avrupa olmak üzere, iki kıtada farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasi kuruluşlar meydana getirmişlerdir. Ancak, Türk adının, dilinin, kültürünün yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hale gelmesinin gerçekleşmesi tamamen Gök Türkler sayesinde olmuştur. Bunun yanında aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet halinde birleşmesinin sağlanması dikkat çekici bir özelliktir.

Herhangi bir devletin gerçek anlamda kurulabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için bazı temel unsurlara sahip olması gerekir: Hem çağdaş anlamda hem de tarihi süreçte bunlar ülke, halk, egemenlik (erk), bağımsızlık, töre (kanun/anayasa) kavramlarıyla ifade edilir. Söz konusu kavramların varlığı bize sadece Türk tarihi için değil dünya tarihi içinde devletlerin bağımsızlığını daha doğrusu varlığını ispat eder

* Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

durumdadır. Konuyla ilgili tarihi kaynaklara baktığımızda karşımıza somut bir devlet yapısının çıktığını açıkça görürüz. Devleti var eden kurumlar Çin kaynaklarından Chou Shu'nun 50. bölümünden başlayarak diğer kaynaklarda net bir şekilde bildirilmiştir.

DEVLETİN VARLIĞININ İSPATI

Burada konumuz açısından önemli olan bağımsızlık ve halktır. Çünkü diğerleri zaten Türk Bozkır devlet geleneği açısından mevcuttu. Yine de temel unsurları aşağıdaki maddelerle açıklayabiliriz.

Egemenlik: Gök Türkler, bağımsızlıklarından önce yaşadıkları Altay dağlarının güney eteklerinde demircilikle iştilig ediyorlardı ve vassal olarak Juan-juan'lara bağlıydılar. Dolayısıyla egemenlikleri yani iç hâkimiyetleri zaten vardı. Bu arada çok açık bir şekilde vurgulamak gerekir ki, kurucu Bumın'a Tola Irmağı'ndan Karadeniz'in doğusuna kadar geniş alanda yaşayan Töles boylarının ve Güney Sibiryâ'da yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere diğer Türk kökenli boyların bağlanması çok önemlidir. Ancak, bahsedilen boy grupları kendiliklerinden Gök Türk hâkimiyetini tanımışlardı.

Ülke: Hunlardan itibaren gelen Orta Asya'daki atalarının sahip olduğu toprak parçası üzerine oturuyorlardı. Bu yönde açılım yapmalarına gerek yoktu. Çünkü zaten sahiptiler. 552 yılında Juan-juan'ları bir baskınla yok edince Moğolistan toprakları tamamen ellerine geçti. Arkasından İstemi Yabgu, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan hatta Türkmenistan'ın kuzeyini, Kafkasların kuzeyini ve Karadeniz'de Kırım'a kadar ulaşan sahayı kontrolü altına aldı. Doğuda Kore'den, Liao-hai'dan Karadeniz'e kadar, Tibet'ten Sibiryâ'nın uçsuz bucaksız derinliklerine kadar geniş sahayı kendilerine ülke edindiler. Çinlilere göre Çin sınırlarının dışındaki her yer onlara bağlanmıştı.

Töre (Anayasa): Töre, tarihin derinliklerinden ve en azından Hun devlet geleneğinden itibaren bir törenin varlığı söz konusudur. Orhun Yazıtlarında töre defalarca taşa kazınmıştır ve doğrudan devletin yönetimiyle ilgilidir. Bunun yanında konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarında Gök Türklerin hukukları hakkında bilgi verilmiştir: Mesela, onların hukukunda isyan edenler ve adam öldürenler öldürülür. Zina yapanlar

bellerinden ikiye ayrılmak suretiyle idam edilir. Adam yaralayanlar tazminat öder, evli kadınlara zarar verenler bunun karşılığını öderler. Sahipli at çalanlar on katını ödemek zorunda kalırdı.¹

Halk: Bütün bozkır Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türk devleti de bir boylar sistemi üzerine kuruluydu. Gök Türk döneminde kaynakların açıkça ifade ettiği gibi devlete bağlı boyların genel adı Töles idi. Tölesler, Hunlar zamanındaki, Ting-ling'lerin daha sonraki devirlerde Kao-ch'e (Kanglı) boy gruplarının devamı olarak görünmektedirler. Gök Türkler tarih sahnesine çıktığı sırada Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkırlara kadar uzanan alanda yaşayan Töles boylarının coğrafi dağılımı Çin kaynakları tarafından verilmiştir. Halk açısından bakıldığında Gök Türklerin alt yapısını meydana getiren Töles boylarının durumu ve icra ettikleri tarihi fonksiyonlar, Gök Türk Devleti'nin temel unsuru görevini yerine getirdiler. Töleslerin, bir kısmı 603 yılında, doğuda yaşayanları ise 627 tarihinde dağıtılınca farklı isimlerle anılacaktır.²

İşte, bu Töles boylarının Gök Türk Devleti'nin kuruluşuna doğrudan katkıları vardır. 551 yılından önce Töles boyları Juan-juan'lara saldırarak iken, Bumın tarafından bozguna uğratıldı. Kaynakların farklı ifadeleriyle 50 ailenin, 50 bin insanın, 50 bin kabilenin Bumın'a itaat etmesi söz konusudur.

BAĞIMSIZLIK AŞAMALARI

Tarih Sahnesinde Görünüş: Gök Türklerin tarihi efsanevi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla tarih sahnesine çıkışları kesin olarak 542 yılında başlamaktadır. Daha bağımsızlıklarını kazanamadıkları dönemde Çin'in kuzeyine akın yapan Gök Türkler, bir hile ile geri çekilmek zorunda kalmışlardır.³

1 Kanunlarla ilgili bazı bilgilerin kayıtlı olduğu yerler: Chou Shu 50, s. 910 vd.; T'ung Tien 197, 1068b.

2 Swei Shu 84, s. 1879-1880; Pei Shih 99, s. 3303-3304; T'ung Tien 199, 1080a,b; Wenh sien T'ung-k'ao 244, 2698a,b; Ts'e-fu Yüan-kuei 956, 34a.

3 Chou Shu 27 (Yü Wen-tse biyografisi), s. 454; ayrıca bkz. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, Ankara 2003, s. 15.

İlk Dış Temas ve Uluslararası Alanda Tanınma: 545'te Batı Wei hanedanıyla ilk resmî dış ilişki kuruldu. Kaynakların bildirildiğine göre Çin'in kuzeyindeki pazarlarda ipek ticaretine başlayan Gök Türkler, Çin'le resmî ilişki kurmak istemişler,⁴ Batı Wei hanedanı da kendilerine Chiou-ch'üan şehrinde ikamet eden bir Sogdlu An-nuo-p'an-t'o'yu elçi olarak yollamıştır. Gök Türklerle ilişki kurmak Batı Wei'in de işine geliyordu. Çünkü, rakipleri Doğu Wei Devleti, Juan-juan'larla ittifak yapınca kendileri yalnız kalmıştı. Kurulan ilk dış temas sonucunda Gök Türkler, çok memnun olmuşlar, birbirlerini tebrik ederek bundan sonra ülkemiz yükselecektir demişlerdi.⁵

Kendine Güvenin Artması ve İlk Diplomatik Teşebbüs-Başarısızlık: Batı Wei ile başarılı dış ilişki kurmasının ardından yukarıda da bahsettiğimiz gibi Töles boylarını da kendine bağlamış, bir başka ifade ile devletin temel unsurlarından halkı elde etmişti. Dolayısıyla kendi güveni arttı. Vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan hükümdarı A-na-kuei'ye elçi gönderip kızıyla evlenmek isteğini ilettili. Fakat bu isteği reddedildi. Üstelik, elçisine Bumın'ın demir işlerinde çalışan bir köle olduğu söylenerek hakaret edilmişti. O da karşılığında Juan-juan elçisine hakaret edip öldürdü. Bir elçi teatisinden sonra Batı Wei hanedanının prensesi Ch'ang-lo ile evlendi. Böylece Juan-juan-Doğu Wei ittifakına karşı Batı Wei-Gök Türk iş birliği gerçekleşmişti.

Bağımsızlığın Kazanılması: Sonuçta 552'de Huai-huang adlı yerde Juan-juan hükümdarı A-na-kuei'i bir baskınla bozguna uğrattı. Yenilen A-na-kuei savaş meydanında kendini öldürdü.⁶ Bumın, Orta Asya'nın en büyük devletini ortadan kaldırdıktan sonra bağımsızlığını ilan etti. Devlet anlamına gelen İl (İllig) Kagan ünvanını aldı. Artık, bağımsız bir devlet söz konusuydu.

Yeni devlet kısa zamanda Karadeniz'den Kore'ye kadar uzanan bir imparatorluk haline geldi. Sırasıyla Kara (İ-hsi-chi), Mukan, Taspar, İşbara kagan olarak tahta geçtiler. Zamanla devlet zayıfladı. 582 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Gök Türk Devleti 630

4 Chou Shu 50, s. 908.

5 Chou Shu 50, s. 908; Tsu-chih T'ung-chien 159, s. 4926.

6 Chou Shu 50, s. 908; T'ung-tien 197, 1068a; Tsê-fu Yüan-kuei 978, 16a; Tsu-chih T'ung-chien 164, s. 5077; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2687a.

tarhinde yıkıldı. Batı Gök Türk devleti ise 630'da karışıklığa sürüklendi ise de uzun mücadelelerden sonra 659'da tamamen dağıldı.⁷

GÖK TÜRKLERİN KÖKENİ

Yukarıda maddeler halinde vurgulamaya çalıştığımız Gök Türk devlet modelinin ortaya çıkışını aşağıda daha teferruatlı inceleyelim.

Köken Meselesi: Gök Türklerin kökenini anlatan kaynakların hepsi efsanelerle karışık bilgilerle başlayarak konuya giriş yapar.⁸ Karışık ve gerçek üstü bilgiler araştırmacıların işini her zaman zorlaştırmıştır. Bu da farklı görüşlerin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Araştırmacılar genellikle kendilerinin üzerinde çalıştıkları kaynak metinlerine göre neticelere varmışlardır. Aslında Gök Türklerin kökeni ile ilgili bütün kaynak metinleri göz önüne alınsa bile kesin neticeye ulaşmak imkânsız gibidir. Kaynak metinlerdeki bilgilerin tam olarak değerlendirilmesi yer isimlerinin tespiti tarihlemelerinin yapılabilmesi neticesinde kesin bir sonuca ulaşmak yine de mümkün değildir. Gök Türklerin kökeni konusunda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç,⁹ 542 yılına kadar Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hunlardan gelmeleri ve onların kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır.

Efsane ve rivayetler ya da bunlara benzer anlatılar bir kısım bilgileri bize bildiriyorlarsa da konuyla ilgili bütün belgelerin dikkatlice analiz edilmesi zorunluluğu vardır. Bundan dolayı bütün metinlerin tercümesi yapılarak bilgilerin sistemli bir şekilde tasnif edilmesi daha uygun düşer.

Hunların Devamı Olmaları Konusu: Köken hakkında bilgi veren kaynakları topluca değerlendirdiğimizde göze çarpan ilk büyük özelliğin Hunların soyundan geldiklerine dair ifadeler olduğunu görürüz.¹⁰

7 Tafsilatlı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, Ankara 2003; *Gök-Türkler*, II, Ankara 1999.

8 Kökenle ilgili bütün metinlerden sadece CTS 194 Gök. Böl., s. 5153, efsaneyle başlamaktadır; ancak, Gök-Türklerin daha öncesinin SS 84'te kayıtlı Gök-Türk Böl. de mevcut olduğuna işaret edilmiştir.

9 CS 19 Yü Wen-tse bio., s. 454; Bu bilgi sadece burada bulunmaktadır.

10 CS 50 Gök. Böl., s. 909; PS 99 Gök. Böl. s. 3285; TT 197, 1067 c; TFYK 958, 23a; TC 36, 1c; WHTK 343, 2687a; HTS 215a Gök. Böl., s. 6028.

Dolayısıyla Gök Türklerin Hunlardan indiklerine dair hiçbir şüphe yoktur. Hunlara bağlanma konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi “Hun’ların başka bir soyu (kolu, kabilesi)”¹¹ kayıdır. Bundan daha çok Gök Türklerin Hunlara bağlı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. İkinci kayıttaki üç ayrı ifade: “Hunların kuzey boyu, Hunların kuzey bölgesinde oturma, Suo ülkesi ki, bu bölge Hun’ların kuzeyinde bulunuyordu” şeklindedir.¹²

Batı Denizinın Batısı ya da Kuzeyi (Altaylar): Batı Denizinın¹³ sağında, yani batısında veya yukarısında kuzeyinde otururlardı.¹⁴ “Batı Denizinın kuzeyi, batı tarafları ile Altay Dağlarının güneyinde yaşarlardı” şeklinde kaynakların hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ederek verdikleri bölge genel olarak bakıldığında merkezi oluşturmaktadır. Daha sonraları bahsedilecek olan Ötüken’in beş yüz li (267 km) batısındaki yer ataların ruhlarına kurban sunulan yer¹⁵ ile de tamamen uyusmaktadır. Diğer taraftan arkeolojik araştırmalarda ele geçen malzemeler Altay Dağlarının güney eteklerinin M.S. 450’li yıllardan itibaren Gök Türklerle yurt vazifesini yaptığını teyid etmektedir.¹⁶

Netice olarak kaynaklardan açık bir şekilde anlaşıldığı üzere Gök Türkler, Hunların bir kolu olarak gösterilirler. Önce kuzeyde bulunuyorlarsa da sonradan Altay Dağlarının güney eteklerine yerleştiler. Onların yerleştiği bu bölgeyi Turfan’ın kuzeyi ve Etsin Göl bataklıklarınının batısı ile sınırlayabiliriz. Gök Türklerin kökeni meselesinde Altay Dağlarının güney eteklerini merkez olarak kabul ettikten sonra efsanevi

11 Bu ifadenin bulunduğu yerler: CS aynı yer; PS aynı yer, TT 197 aynı yer; TFK 958 23a, 967 Sa, b; WHTK aynı yer.

12 215A Gök. Böl. s. 6028; TFK 956, 31a; TT 197, 1067c.

13 Burada Batı Denizi (Hsi-hai,) tabiri Turfan yakınındaki Etsin Göl bataklıklan için kullanılmıştır, bkz. S. G. Klyastorny-V. A. Livsic, “The Sogdian Inscription of Bugut”, *Acta Orientalia*, 1972 s.71

14 SS 84 Gök. Böl., 11 197, TFK 956 ve WHTK 343’te Batı Denizi (Hsi-hai)’nin kuzeyi gösterilirken, sadece PS 99’de sağ yani batı tarafına işaret edilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri tabiriyle uyusması bakımından PS’nin haricindeki kayıtları daha doğru buluyoruz.

15 Bu konu hakkındaki en açık bilgi TFK 961, 21b’de kaydedilmiştir.

16 Bu konuda bkz. S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Sibiri*, 1951 ve de A. Bernştam, *Socialno-ekonomičeskiy stroy Orchono-Eniseyskich tyurok VI, VII, Moskova-Leningrad, 1946’dan naklen A. N. Kurat, “Gök-Türk Kağanlığı”, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, X, 1-2, s. 6.*

bilgilere geçmeden önce Suo ülkesi tabirini biraz açmak gerekir: CS'dan itibaren PS, SS, TT, TFYK ve WHTK gibi kaynakların ifadesine göre Suo ülkesi Hunların kuzeyinde bulunuyordu. Bu kayıttan sonraki bilgiler efsanevî bir şekilde gerçek üstü bilgilerle donatılmıştır. B. Ögel, Suo ülkesini Tabgaç'ların ataları olan So-t'ou kabilesiyle ilgili olarak kabul ederken,¹⁷ Liu Mao-tsai, Moğol Hsien-pi kabilesiyle bağlantısı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸ Bize göre tamamen Hunların kuzeyi olarak gösterilen bölgenin Altay Dağlarının kuzeyi, Yenisey Nehri'nin kaynaklarının bulunduğu geniş havzanın olması gerekmektedir. Bu konu ile ilgili efsanede belirtildiği gibi fazla soğuk olması, Abakan, Tuva, Yenisey gibi nehirlerden bahsedilmesi fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Hunların oldukça doğusunda bulunan Moğol Hsien-pi'ler ve Çin'deki Tabgaç'larla bağlantısı olamayacağı açıktır. Zaten kelimelerin Çince yazılışı tamamen farklıdır.

KÖKENLE İLGİLİ EFSANEVÎ KAYITLAR

Kurttan Türeme: Kaynak metinlerimizde karşımıza Gök Türklerin kökeni hakkında iki efsane çıkar.¹⁹ Bunların birincisi kurttan türeme, ikincisi ise yukarıda bahsettiğimiz Suo ülkesinden neşet etme olayıdır. Her ne kadar gerçek dışı olaylarla bezenmiş iseler de bilgilerin tetkiki için efsanelere göz atmak durumundayız. Çünkü bunlarda geçen yer isimlerinden ve tarihi şahsiyetlerden bazı ip uçları yakalama imkânı vardır. Ayrıca daha sonra Orta Asya'nın ve zamanın dünyasının en büyük devleti haline gelen Gök Türk Devleti'nde efsanelerde geçen kurt (Böri ve A-shih-na) isimlerini taşıyan şahsiyetler olacaktır. Böri ismini taşıyan teginler ve küçük kağanlar vardır. A-shih-na isimli prenses bulunmaktadır.

Diğer taraftan kağanların muhafız kıtasında bulunanlar, sadece A-shih-na ailesinden geliyordu ve bunlar kendilerine “böri (Çince

17 B. Ögel, *Doğu Gök Türkleri*, s. 99.

18 Liu, II, s. 489 not 8.

19 Efsanelerin kayıtlı olduğu metinler: CS 50 Gök. Böl., PS 87 Gök. Böl., SS 84 Gök. Böl.; TT 197 ve TFYK 956, 961'dir. Diğer taraftan Orta Asya tarihinde Wu-sun, Kao-ché ve Hsien-pi gibi kavimlerde de kurtla ilgili efsanevi rivayetler mevcuttur, bu konuda tafsilen bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1987, s. 13. 14, 18, 22-23.

Fu-li, bazen Pu-li)” diyorlardı. A-shih-na, bilindiği gibi aynı zamanda Gök Türk hanedanının kabile adıdır. Efsaneye göre A-shih-na kabilesi Etsin Göl bataklıklarının kuzey tarafında bulunuyorken komşu bir devletin²⁰ saldırısına uğradı. Mağlup olan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. Sadece on yaşında bir erkek çocuk haricindekilerin hepsi öldürüldü. Erkek çocuk küçük olduğu için askerler öldürmeye kıyamadılar; ama kollarını ayaklarını kesip bir bataklığın içine attılar. Bu esnada bir dişi kurt ortaya çıktı. Çocuğu etle besleyip ölmesini önledi.

Hayatta kalan çocukla kurt münasebet kurdular ve kurt hamile kaldı. Bu sırada o komşu ülkenin hükümdarı, çocuğın hayatta olduğunu duyunca, yeniden adam göndererek öldürtmek istedi. Kurt ruhlar tarafından haberdar edildi. Gönderilen kişi çocuğın yanında kurdun da olduğunu görünce ikisini beraber öldürmek istedi. Fakat kurt ruhlar tarafından haberdar edildiği için harekete geçerek, Turfan (Kao-ch'ang) ülkesinin kuzey batısındaki²¹ dağa kaçtı.

Dağın yukarısında bir mağara vardı. Mağaranın içine vardığında düz geniş ve bol otlu bir yer ile karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. İşte A-shih-na bunlardan biridir. Oğul torun çok sayıda artarak birkaç yüz aileye ulaştılar. Birkaç nesil geçtikten sonra beraberce mağaradan çıkıp, Juan-juanlara vassal olarak, Altay Dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunuyor-

20 “Komşu ülke” tabiri kaynaklarda Çince olarak “Lin-kuo” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Liu. 1. s. 5. Lin komşu, sınır, kuo ise ülke devlet gibi anlamlara gelmektedir, bkz. Liang Shih-ch'ou, *Chinese English Dictionary*, Taipei 1986, s. 1129; Ögel, bunu Lin ülkesi olarak düşünüp yerini aramış ise de tespit edemediğini belirtmiştir, bkz. *aynı makale*, s. 103, 104.

21 Kurdun Etsin Göl bataklıklarından kaçtığı yön konusunda sadece CS 50 Gök. Böl., s. 907'de kuzeyi belirtilirken, SS 84 Gök. Böl., TFYK 956, 31b, TT 197-1067c, PS 87, WHTK 343'teki metinlerde kuzey-batı olarak geçmektedir. Coğrafi açıdan bakıldığında ve CS haricindeki kaynakların sarıhlığı göz önüne alındığında kuzey batı ifadesinin daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. Aslında Turfan civarı Orta Asya Türk tarihi boyunca her devirde önemli bir yere sahip olmuştur. Tarihi gelişimi için tafsilen bkz. P. Pelliot, “Kao-tch'ang, Qoço, Hou-tchou et Qara-Khodja”, *Journal Asiatic*, 1912, s. 579-603 ve de M. Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri”, *DTCF*, X, 1-2, 1952, s. 161-162.

du.²² Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için miğfere de onların dilinde T'u-chüe (Türk) denildiğinden onların ünvanı bundan sonra T'u-chüe (Türk) oldu.

Suo Ülkesinden Neşet Etme: Diğer efsane ise yukarıda da bahsettiğimiz Suo ülkesiyle başlamaktadır: Gök- Türkler önce Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar. O boyun büyük insanlarına A-p'ang-pu denir; büyük-küçük on yedi kardeş idiler. Onlardan birine İ-chih ni-shih-tou derler ki, kurttan doğandır. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan onların ülkesi yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok başka bir havası vardı. Öyle ki rüzgâr ve yağmuru devlet hizmetine çağırabilirdi. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Çocuklardan biri değişip beyaz ördek oldu.²³ Onun ülkesi A-fu²⁴ Suyu ile Chien²⁵ Suyu arasında bulunuyordu ve ünvanları Ch'iku (Kırgız) idi. Onlardan başka birinin ülkesi Ch'u-che (Yenisey) Suyu kenarında idi. Yine onlardan birisi Chien-ssu-ch'u-che-shih Dağı'nda (Batı Sayan)²⁶ oturuyordu. Bu büyük oğlunun adı idi. Dağın yukarılarında A-p'ang-pu neslinden olanlar yaşıyordu. Burada çok kış olduğunda büyük oğul ateş çıkararak onları besledi ve bu şekilde hepsine yardım etti. Bu yardımından dolayı büyük oğula reislik sundular.

Ünvanı da Na-tou-liu(lu) Şad idi. Na-tou-liu'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile isimlerini aldılar. A-shih-na, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu öldüğü zaman on ana oğulları arasından birini reis seçmek istediler. Bunun için büyük ağaçların bulunduğu bir yerde toplanıp, ağaçlar tarafından en yükseğe zıplayacak olanın reis olarak seçilmesine karar verdiler. İsmi A shih-na olan kadının oğlu gençti ve en yükseğe o atladı (zıpladı). Neticede re-

22 A-hsien Şad'la ilgili bilgi sadece SS 84 Gök. Böl., s. 1864 ve PS 99 Gök. Böl. s. 3285'te bulunmaktadır.

23 Bkz. yuk. Not 3.

24 A-fu Suyu'nun Abakan nehri ile ilgisi konusunda bkz. F. Hirth, Nachworte Zur Inschrift des Tonjukuk, ATİM, II, Folge, s.42; Liu İ-fang, "T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981, s. 42; Ubssa Göl'ü ile aynılığı konusunda bkz. Liu, II, s. 489; Ögel yerini tesbit edemediğini belirtiyor, s. 103.

25 Kem Nehri'nin karşılığı, ayrıca bkz. Ögel, aynı yer; Liu, aynı yer.

26 Bkz. Liu, II, s. 490.

islik ona verildi. Ünvanı A-hsien Şad olmuştur. Ona T'u-men dediler. Boyu kalabalıklaştı.²⁷

P'ing-liang Hun'ları ve Gök Türklerle Bağlantıları: SS,²⁸ TT,²⁹ TFYK³⁰ ve WHTK³¹ gibi kaynaklarda kayıtlı Gök Türk bölümlerinin başlangıcını teşkil eden hadisede Gök Türklerin kökenini Kansu bölgesindeki P'ing-liang ile irtibatlandırmaktadır. Pek çok araştırmacı bu kaydı kesin doğru kabul etmiş ve Gök Türklerin, P'ing-liang'lı³² Chü-chü Meng-hsün'ün ailesinden geldiklerini ileri sürmüştür.³³

Bu konuyla ilgili vesikalara göre “Gök Türkler, önce Kansu'daki P'ing-liang'ın çeşidi Hu'larındandır (bu devirde Hu adı Hsiung-nu'lar, yani Hunlar için kullanılmaktadır). Soyadları A-shih-na'dır. Tabgaç (T'opa sonra Wei) hükümdarı T'ai-wu, 439 yılında³⁴ Chü-ch'ü³⁵ ailesinden Mu-chieni yenilgiye uğrattığı zaman³⁶ liderleri A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığındı. Bu boyun hepsi Altay Dağlarında ikamet etti. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için onların dilinde miğfer de T'u-chü'e olduğundan bu onların ünvanı oldu”.

Burada belirtmemiz gereken dikkat çekici bir nokta WHTK'da Chü-ch'ü'leri Tabgaç Devleti yerine Moğol kökenli Hsien-pi'lerin devleti Chin'in yıktığının kaydedilmiş olmasıdır.³⁷ Bu hadiselerden bahseden diğer kaynakların T'ai-wu'nun adını açıkça vermiş olmasından, kesin

27 Bu bilgi CS 50 Gök. Böl., s. 908; PS 99 Gök. Böl., s. 3286; TFYK 956, 30b, 31a, WHTK 343.

28 84 Gök. Böl., s. 1863.

29 197 1067,1c.

30 956, 30, a.

31 343, 1a.

32 P'ing-liang, bugün Kansu'da P'ing-liang kasabasının yakınında bulunmaktadır.

33 Bkz. De Guignes, *L'Histoire Des Huns* II, s. 253, 265; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 115 vd. 190-194, III, 264, 296; aynı müellif, *Das Datum der chinesischen Tempelinschriften von Turfan*, TP, 1909, s. 16 vd.; Ögel, *Doğu Göktürkleri*, s. 90-95; Emel Esin, “Gök Ecdadından Tsü-k'ü Men -hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat”, *Türk Kültürü*, sayı 100, yıl IX, s.66 vd. aynı müellif, *Antecedents and Development of Buddhist Art in Eastern Turkestan and Kansu*, İstanbul 1967; ayrıca bkz. Taşağıl A., “Gök-Türklerin Menşeyi Problemi”, *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül, Ankara 2002, s. 419-424.

34 Söz konusu olayın tarihi bu bilgiyi teferruatıyla veren SS, TT, TFYK ve WHTK'da verilmemiştir. Diğer taraftan bkz. Wei Shu 4A, s. 89, 4B, s. 93, TCTC 123, s. 3874.

35 Chü-ch'ü Türkçe asıllı bir kelimenin Çince yazılışdır. Hun soylularının büyüklerine bu ünvan verilir, bkz. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, II, s. 481.

36 Eberhard, *Das Toba reich*, s. 7; Ögel, s. 93.

37 WHTK 343, aynı yer.

tarhini açıklamasından dolayı WHTK'daki ifade doğru bulunmamaktadır. Zaten sadece Çin ülkesinin adı ara yazıda geçmektedir ve açıklayıcı bilgi mevcut değildir. Ancak P'ing-liang bölgesinde vuku bulan hadiselerde Çin devletinin de mücadele ettiği bilinmektedir³⁸.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflayıp, yıkılışından sonra bazı Hun kütleri Çin'e gidip, orada varlıklarını devam ettirdiler. Chao (329-351), Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (401-439) Çin'de Türk kültürünü devam ettiren devletlerdir. Lou-lan devletçisi de Turfan civarında tesis edilen bir başka Hun soyundan gelen devlettir.³⁹ Kaynaklarımızın ifadesi işte bu Kuzey Liang Devleti'ni Gök Türklerinin menşei ile irtibatlandırmaktadır. PS 93'te kayıtlı bulunan Chü-ch'ü Meng-hsün biyografisinde kayıtlı bulunan bilgilerde Chü-ch'ü Meng-hsün ve oğullarının faaliyetleri anlatılmaktadır. Zamanla uğranılan başarısızlık neticesinde, bu ailenin bir kısmının Juan-juan'larla birleştiği kayıtlıdır. Ancak çölü geçerken halkın çoğu susuzluktan ölmüş, arta kalanlar Shan-shan'da yerleşmişlerdir. Bir kısmı Turfan'da kalmış, bir kısmı da T'u-yü-hun'lara sığınmıştır. Yani Altay Dağlarının ismi metinde geçmediği gibi, bu taraflara gittiklerine dair hiçbir kayıt yoktur. Bu sebeple Juan-juan'lara sığınmak üzere yola çıkan Chü-ch'ü ailesinin çölü geçtiği söylenemez. Zaten onların çölü geçip Juan-juan'larla birleştiklerini ileri süren Ögel, bu hadiseye kendi yorumunu kattığını açıkça belirtmiştir.⁴⁰ Arkasından birkaç yıl sonra söz konusu grubun reisi Wu-hui, Turfan bölgesinde gelişen olaylarda görülmekte, Shan-shan'a ulaştığı açıkça bildirilmektedir⁴¹

Netice olarak diyebiliriz ki; P'ing-liang'lı Chü-ch'ü ailesinin Gök Türklerle ilgisi sadece bir rivayettir. Öteki rivayetlerden öne geçen fazla kesinlik bir tarafı bulunmamaktadır. Altay Dağları diğer rivayetlerde de Gök Türklerin asıl ortaya çıktığı yer olarak belirmektedir. Zaten Wu-hui öldükten sonra yerine geçen kardeşi An-chou, 460'ta Juan-juan'larla

38 Bu konuda bkz. Franke, II, s. 192-193; W. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill-North Carolina 1939, s. 315-355; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 66-67.

39 Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 123-153, 164-182; McGovern, aynı yer.

40 Ögel, aynı makale, s. 94.

41 PS 93 Ch-ch'ü Meng-hsün bio., s. 3082-3086; ayrıca Wei Shu 4A, s. 89, 4B, s. 93 ve TCTC 123 s. 3874 vd.

birleşmiştir. Diğer Chü-ch'ü ailesinin kesin olarak nereden geldiği ve akıbeti bilinmemektedir. Ancak, Kuzey Çin'de Hunların kurduğu diğer devletler gibi P'ing-liang bölgesindeki Kuzey Liang Devleti ve Turfan civarı tamamen Türk kültürü özelliklerini taşıyordu. Gök Türklerin, Hunlardan geldiği bütün kaynaklar tarafından açıkça belirtildiği ve aynı kavim oldukları için diğer efsanelerin yanında P'ing-liang'daki Hunların, Gök Türklere bağlanması son derece tabiidir. İlk önemli kaynak olan CS'daki Gök Türk bölümünde ve diğer kaynaklar PS, CTS, PCS'da zikredilmemiş olması bunun da bir rivayet olduğu konusundaki fikrimizi desteklemektedir.

Kökenleri konusunda yukarıda açıkladıklarımızı topladığımızda, Altay Dağlarını, Gök Türklerin çıktıkları ilk kesin bölge olarak söylemek doğru olacaktır. Hunlarla bağlantıları tamamen açıktır. Orta Asya sahasında diğer kavim ve boylarda (Wu-sun, Kao-ch'e ve Mogol'larda) görülen kurtla ilgili efsanenin Gök Türklerde de daha geniş olarak görülmesi ve enteresan motiflerin bulunması dikkat çekici bir noktadır.

Na-tou-liu⁴² efsanelerde Gök Türk, hanedanının ilk atası olarak tebarüz ederken, sonra A-hsien Şad⁴³ arkasından Tu-wu⁴⁴ Yabgu gelmektedir. Onun iki oğlu Bumın (T'u-men) ve İstemi (She-tie-mi, Se-ti-mi) tarihi vesikalarla kesinleşen iki şahsiyettir.

PS 99 ve SS 84, A-hsien Şad'ı mağaradan çıktıkları ve Juan-juan'lara vassal oldukları sırada lider olarak göstermekteyken CS, TT, WHTK ve TFYK gibi kaynaklar, onu ormanlık yerde seçimin yapıldığı mekânda bildirmekte, hatta Bumın ile aynı kişi olduğunu söylemektedirler. SS 84 ve P5 99'un Büyük Yabgu (Ta Ye hu)'dan bahsetmeleri de enteresandır. Büyük Yabgu ile T'u-wu Yabgu aynı şahsiyet olarak görülmektedir. Her iki kaynağın ifadesine göre Büyük Yabgu zamanında Gök Türklerin sayısı çok artarak kuvvetlenmişlerdi.

42 Na-tou-lu'nun bulunduğu metinler, CS 50, s. 908; TT 197, 1068a; TFYK 956, 31, b; WHTK 343, 2687a.

43 A-hsien Şad'ın adının geçtiği metinler: CS 50, s. 908; SS 84 Gök. Böl., s. 1864; PS 99 Gök.böl., s. 3285; TT 197 1068a; TFYK 956, 31b; WHTK 343, 2687a.

44 Tu-wu Yabgu'nun bulunduğu yerler SS 84 Gök.Böl., aynı yer; PS 99 Gök böl., aynı yer ve de HTS 215A Gök. Böl.; Ayrıca bkz. Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiu, T'ai-pei 1987, s. 38-44.

7. YÜZYILIN ORTALARINDA ORTA ASYA'NIN DURUMU

7. asrın sonlarına doğru Moğolistan'ın doğusunda bir güç olarak ortaya çıkan Juan-juan'lar, bazı Hun bakiyesi kütleleri ve Hsien-pi kabilelerini kendilerine bağladılar. Yine Türk asıllı olup Kuzey Çin'de hâkim olan Tabgaç Devleti'nin en büyük rakibi idiler. 551 yılına kadar Orta Asya'nın en büyük devleti olma özelliğini taşıdılar. Juan-juan'ların, Gök Türkler tarafından imha edilişinden 13. yüzyılda Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadar Moğollar, bu bölgede devlet kuramamışlardır. Juan-juan'ların yıkılışı, tamamen Gök Türk Devleti'nin kuruluşuyla bağlantılıdır.

386 yılında Türk asıllı boylar tarafından Çin'de tesis edilen Tabgaç (To-pa) Devleti 7. asrın ikinci yarısında Budizm'in etkisiyle Türk bozkır kültürü hususiyetlerini kaybetti ve Çinlileşerek Wei adını aldı. 534 yılında da doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu kısmı Gök Türk Devleti kurulmadan iki yıl önce 550'de yıkıldı. Yerine Kuzey Ch'i Devleti tesis edildi. Batı Wei devleti ise 557 yılında Chou hanedanı olarak değişip ortadan kalktı.

350'li yıllarda Juan-juan'lardan ayrılarak, Maveraünnehir ve Semerkand havalisinde devlet kuran Akhun'lar, başta bu bölge olmak üzere, İran ve Afganistan'da, hatta Anadolu'ya uzanan önemli tarihi alanlarda bulundular. Gök Türk Devleti kurulduğu sırada, onların güney-batı komşusu oluyorlardı. Gök Türk Devleti batıya yayılırken, ilk önce onlara çarptı. Gök Türk-Sasani ortak hareketi neticesinde 557 yılında yıkıldılar.⁴⁵

Kağanlığın Kuruluşu: Gerçek Tarihin Başlangıcı: Gök Türklerin henüz Juan-juan'ları bozguna uğratıp bağımsızlıklarını kazanmalarından önceki durumları hakkında çok fazla bilgi yoktur. Tarihte Gök Türklerin kesin olarak görünmelerinin 542 yılında olduğunu biliyoruz. Çin kaynaklarındaki hiçbir Gök Türk bölümünün aktarmadığı bu bilgiyi sadece CS 27'de⁴⁶ kayıtlı bulunan Yü Wen-ts'e'nin biyografisinden

45 Akhunlar hakkında tafsilen bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 80-84; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (terc. Reşat Uzmen), İstanbul 1981, s. 81-85.

46 CS 27 Yü Wen-tse bio., s. 454; Dolayısıyla Türk adı T'u-chüe olarak burada kullanılmaktadır. Bu ismin filolojik açıklamaları için bkz. P. Pelliot, "L'Orgine de Tou-kiuoe,

öğrenebiliyoruz. Buradaki kayda göre, “Gök Türkler, her yıl nehrin buzlarla kaplanmasından istifade ederek, kolayca güneye geçip yağmalar yapıyorlardı. Bu akınlar durdurulamadığı için buralarda yaşayan halk, kalelere sığınıyor ve bu şekilde hayatını koruyabiliyordu. Sui eyaletine Yü Wen-tse adlı devlet adamı tayin edildiğinde, bu şahıs eskisi, yani Gök Türklerden önceki gibi bölgeyi yeniden emniyete almak istedi. Önemli yollar üzerindeki birkaç yüz noktaya kuru odun yığıldırırken, uzak noktalara da gözcüler gönderildi. Bu suretle onların hareketleri takip edilebilecekti. Bu yılın 12. ayında Gök Türkler, Lien vadisinden (ku) işgale giriştiler, birkaç on li ilerledikten sonra, Yü Wen-tse yığılmış olan odunları ateşe verdimdi. Bu durum karşısında Gök Türkler büyük bir ordunun geldiğini zannederek, korkup geri çekilmeye başladılar. Panik içerisinde olduklarından birbirlerini eziyorlardı. Sürü hayvanlarını ve önemli ağırlıklarını bıraktılar. Yü Wen-tse, onların bıraktıklarını kendi halkına dağıttı. Bundan sonra bir daha gelmeye cesaret edemediler”.⁴⁷

Her ne kadar Hunların devamı olduklarını açıkça bilsek de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu olay Gök Türklerin tarihte kesin olarak ilk görünüşleridir. Aynı zamanda Çin kaynaklarında Türk adı (T'u-chüe) ilk defa burada karşımıza çıkar. Metindeki bilgilerden anlaşıldığına göre 542 yılından önce dahi bu bölge Gök Türk akınlarına maruz kalıyordu. Bununla birlikte Gök Türklerle karşı askerî kuvvet çıkarılmayıp, hile yoluna gidilmesi, onların askerî güçlerinin fazla olduğu sonucunu düşündürür. Gök Türk akınlarının askerî yöntemlerle değil ancak bir hileyle durdurulabilmesi dikkat çekicidir. Bunun yanında büyük ordu geliyor diye geri çekilmeleri de aslında sayısal açıdan çok olmadıklarını gösterir. Bu olaylar sırasında reislerinin kim olduğu kaydedilmediği için diğer bilgilerle mukayese imkânı ortadan kalksa da yine de liderlerinin Bumın (T'u-men) olduğu kuvvetle muhtemeldir. Neticede 542 yılı ve onun öncesinde, Gök Türkler, Çin'in Sui eyaletine kış aylarında akınlar gerçekleştiriyorlardı. Gök Türklerin tarih sahnesindeki bu ilk görünüşlerinden sonra 545 yılını takiben birdenbire ortaya büyük bir güç olarak çıktığını gözlemliyoruz.

Nom Chinois des Turcs”, TP, XVI, 1915, s. 121-125.

47 CS 27 aynı yer.

Dış İlişkilerin Başlangıcı: Bir açıdan Gök Türk tarihinin dönüm noktalarından biri 545 yılıdır. Çünkü bu tarihte ilk dış temas gerçekleşmiş ve diplomatik tanınma meydana gelmiştir. Artık bu tarihten sonra her şey aydınlanmaya başlayacaktır. Kaynakların açıkça bildirdiği üzere Gök Türklerin idarecisi Bumın (T'u-men)'dir.

542 yılında kaynaklarda Gök Türklerle ilgili olarak başlayan bilgiler, birdenbire kesilir, 545'te ise tekrar başlar. Bu tarihten öncesine dair ifadelerle göre önce Bumın'ın boyu kuvvetlenmiş, sonra Çin'in dışındaki pazarlarda ipek alışverişine başlamıştı ki, bu sadece ipek satın almak karşılığında kendi ülkesinde yetişen ürünlerden vermek şeklinde yorumlanabilir. Çin'in nazarında ipek alışverişi yapmak Orta Asya kavimleri hakkında kuvvetlenme emaresi olmalıdır. Çünkü ipek ticareti ile kuvvetlenme ve kalabalıklaşma birlikte anlatılmıştır⁴⁸.

Nihayetinde ise Bumın'ın Çin ile ilişki kurmak istediğini görürüz. Aslında onun bu isteği Orta Asya'da yeni bir siyasi güç olma niyetinde olduğunun işaretidir. Batı Wei Devleti'nin bu teklifi müsbet karşıladığı gelişen olaylardan anlaşılacaktır. Önce Chiou-ch'üan'li bir Soğd olan An-nuo-p'an-t'o, elçi olarak Gök Türk ülkesine gönderilmiştir⁴⁹. Burada dikkat çekici bir nokta daha vardır; o da söz konusu elçiyi gönderenin imparator değil başbakan olan ve daha sonra Chou hanedanını kuracak Yü Wen-t'ai'in olmasıdır.⁵⁰ Geleceğin hanedan kurucusu kendi dış politikasının yönünü şimdiden çizmeye başlamıştır. Aynı sıralarda Batı Wei'in rakibi Doğu Wei'in Juan-juan'larla yakın ilişki içinde bulunması, Batı Wei başbakanını yeni büyüyen taze kuvvet Gök Türklerle temasa geçmesini sağlayan en önemli sebeptir. Kısacası Gök Türklerle münasebet kurmak, Batı Wei Devleti'nin de menfaatlerine uygun idi. Gök Türkler bu elçiyi sevinçle karşılamışlardı. Çünkü, ilk defa başka bir devletle siyasi temasa geçiyorlar, resmen bir siyasi güç olarak başka devlet tarafından tanınıyorlardı. Zaten arkasından gelişecek olaylar da bunu tasdik etmektedir.

48 Bumın'ın (T'u-men) Çin sınırları (Çin Seddi) dışındaki pazarlarda ipek ticaretine başlaması kaydı sadece CS 50, s. 908'de mevcuttur.

49 CS, aynı yer; TCTC 159, s. 4926; Ecsedy, H.: "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second of the Half VIth. Century", *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968.

50 TCTC, aynı yer.

Halk Gücünün Elde Edilmesi: Ertesi yıl (546) Bumın mukabil elçi göndererek, Batı Wei'e kendi ülke mallarından hediye sundu.⁵¹ Artık, Bumın milletler arası münasebetlerde önemli kazanımlar elde etmişti. Buna rağmen gelişen bütün bu olaylar esnasında Gök Türkler hala Juan-juan'lara vassallık durumlarını sürdürüyorlardı. Efsanevi metinlerde geçen *şad* ve *yabgu* gibi ünvanlar bir bakıma bağımsızlıklarını ilan etmeden önce Juan-juan'lara federatif bir şekilde bağlı olduklarına işaret eder. Bumın'ın elçisi Batı Wei'e kendi ülkesi mallarından hediye olarak götürdüklerine göre sadece demir madeni çıkarmıyorlar; bozkırın zor şartlarının gerektirdiği bütün işlerle uğraşıyorlardı. Gök Türklerin bir devlet olmak yolunda attıkları en büyük adım hiç şüphesiz Töles boylarının elli bin ailesinin kendilerine bağlanmasıdır.⁵² O zaman Orta Asya'nın en büyük devleti olan Juan-juan'lara karşı saldırı hazırlığı içindeki Tölesler, büyük bir baskınla Bumın tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Mücadeleyi kaybeden Töles boyların en az elli bin ailesi Gök Türklerle itaat etmek durumunda kaldı. Ani gelişen bu olay sonucunda Gök Türklerin insan gücünün, aynı zamanda askerî kuvvetlerinin artması gerçekleşti.

Kağanlığın Kuruluşu/ Hedefe Ulaşma (552 Yılı): 542 yılından itibaren Gök Türkler, yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi aşama aşama kuvvetlenmişlerdi. Batı Wei devleti sınırlarını sık sık akınlar yoluyla ziyaret eden Bumın, neticede Çin Seddi'nin kuzey taraflarında ipek ticareti yapmaya dahi başlamıştı. Arkasından 545 yılında An-nuo-p'an-t'o adlı Soğd'lunun gönderilmesi ile Gök Türklerle Batı Wei arasında resmî diplomatik ilişkiler kurulmuş oluyordu. Onların bu hareketine kayıtsız kalmayan Bumın da ertesi yıl hemen bir elçiyle cevap vermişti. Bu şekilde resmen tanınmış olmasına rağmen Bumın kendini tam bağımsız hissetmemiş olmalıdır ki; federatif bir surette bağlı olduğu Juan-juan'lara saldırma niyeti taşıyan Tölesleri ani bir baskınla yenip, kendisine bağlamıştır.

Kolay bir şekilde anlaşılan Töles galibiyeti büyümekte olan Gök Türkaskerîgücü için çok önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu

51 Bu bilgi sadece CS 50, s. 908'de kayıtlıdır.

52 CS aynı yer.

olay hakkında bilgi veren bütün kaynakların ifadesine göre bu zafere-
rinden sonra Bumın'ın gücü çoktan artmış ve kendisine güvenmeye
başlamıştır. Ancak bu sırada Gök Türklere bağlanan Töles nüfusunun
miktarı konusunda kaynaklar ittifak halinde değildir. Aslında verilen
elli bin rakamı hepsinde ortaktır; fakat, bazısında boy,⁵³ bazısında aile⁵⁴
ve bazısında da halk⁵⁵ olarak belirtilen insan kütesinin Gök Türklere
bağlandığı bildirilmiştir. Boy sayısının o kadar çok olması imkansızdır.
Dolayısıyla CS 50'deki kayıt mübalağalıdır. Bunun yanında aile ifadesi
gerçeğe daha uygun düşmektedir. Lakin, Töles boyları bu devirde Mo-
ğolistan'ın doğusundaki Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar çok
geniş bir sahaya yayılmışlardı. Gök Türklere en yakın bölge olarak Tola
Irmağı civarı ve Baykal Gölü'nün güneyinde yaşayan Töles boylarını
göz önüne almak gerekmektedir.⁵⁶ Bunların da en kuvvetli zamanla-
rında yirmi bin kadar⁵⁷ mükemmel asker çıkarabildiklerini göz önüne
aldığımızda TFYK 978'de verilen elli bin kişilik miktarın daha doğru
olacağı ortaya çıkmaktadır.

Kız İsteme: Artık, gücünün iyice arttığına inanan Bumın, kendini
Juan-juan'lar seviyesinde görmeye başladı. Bunu da elçi gönderip, Ju-
an-juan reisinin kızını istemekle gösterdi. Kendini hala Orta Asya'nın en
büyük devleti olarak gören Juan-juan reisi A-na-kui, Bumın'ın teklifini
çok sert bir tepkiyle karşıladı. Üstelik elçi göndererek, Bumın'a "Sen
benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye
cesaret edersin?" diyerek hakarete bulundu. Bu suretle Bumın'ı siyasi
güç olarak tanımadığını bildirmiş oluyordu. Buna Bumın'ın reaksiyonu
da çok sert oldu, A-na-kui'in elçisini öldürerek, bütün ilişkisini kesti.⁵⁸

Yeni Müttefik Arayışı: Hızla gelişen bu olayın ardından hemen Batı
Wei'e bir prensesle evlenmek için teklifte bulunan Bumın'ın müttefik
arayışı içinde olduğu anlaşılmaktadır. 550 yılında Ch'i adını alan Doğu

53 CS 50, aynı yer.

54 SS 84, aynı yer.

55 TFYK 978, 16a.

56 SS 84, s. 1879-1880; PS 99, s.3303-3304; TT 199, 1080; WHTK 344, 2698a,b; TFYK
956,34a.

57 SS 84; PS 99.

58 CS 50, s. 908; TFYK 978, 16a.

Wei hanedanı⁵⁹ öteden beri Batı Wei'e karşı Juan-Juan'larla ittifak halinde idi. Kendisine karşı kurulan bu ittifakın yarattığı tehlikeden dolayı Batı Wei, Gök Türklere yakınlaşmayı menfaatlerine uygun buluyordu. Bu yüzden teklif acele kabul edilip 551 yılında (ta-t'ung saltanat devresi 17. yıl 6. ay) Ch'ang-lo prenses gelin olarak, Gök Türklere gönderildi. Aynı yılın sonunda Wei imparatoru öldü. Yakın dostluk münasebeti tesis edilmiş olduğu için Bumın, bir elçi yollayıp, imparatorun ölümünden dolayı taziyetlerini sundu ve de iki yüz baş at sundu.

552 yılının baharında Bumın beklenmedik bir şekilde Juan-juan'lara saldırdı. Huai-huang'ın kuzeyinde⁶⁰ büyük bir bozguna uğrayan Juan-juan'ların reisi A-na-kui savaş meydanında kendini öldürdü.⁶¹ Arta kalan Juan-juanların büyük bir kısmı, A-na-kui'nin oğlu An-lo-chen, kardeşi Teng-chu ve Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i diğer küçük şefler kendilerine bağlı boylarla birlikte Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onlarla gitmeyenler ise Teng-chu'nun ikinci oğlu T'ie-fa'yı reis yaptılar.⁶²

Kazandığı bu büyük zaferden sonra Bunun, İl Kağan ünvanını aldı. Böylece 552 yılında Gök Türk Devleti bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştu. Bir başka ifade ile resmen kurulmuş oluyordu. 400'lü yılların başında Juan-juan hükümdarı She-lun, kağan ünvanını kullanmaya başladığı için⁶³ Bumın da Juan-juan'ların yerini aldığından, "kağan"⁶⁴ ünvanını almıştır. Ancak, o, milattan evvel Büyük Hun İmparatorluğu'ndan beri kullanılan Türkçe "İl (devlet)" kelimesiyle beraber kullanmıştı. Böylece "İl'in kağanı" yani devletin hükümdarı mertebesine yükselmiş olduğunu göstermektedir. Eşinin ünvanı da Hatun (K'o-ho-tun) oldu. Kaynaklarımız bu hadiseyle ilgili çok enteresan noktaya temas etmektedir; Bumın'ın İl Kağan ünvanını alışı, Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlanmakta kağan ünvanı, Hunların hükümdarlık ünvanı Ch'an-yü ile aynileştirilmektedir. Gök Türklerin,

59 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 173; H. Cordier, *Histoire de la Chine*, s. 379.

60 Savaşın yapıldığı yerin adı sadece TT 197, 1068a WHTK 343, 2687a.

61 CS 50 Gök. Böl., s. 909; TCTC 164, s. 5077; TFYK 995, 9b.

62 TFYK 995, 10a; TCTC aynı yer; PS 98 Juan-juan Böl., s. 3266.

63 TT 197, 1068a.

64 Kağan ünvanının anlamı ve tarihi gelişimi ve diğer Türk devletleri hakkında bkz. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1987, s. 22-26.

yerlerini aldıkları Juan-juan'lar yerine, Hunlara bağlanmaları her ikisinin de Türk olmasından kaynaklanmaktadır.

Bumın hakkında, Juan-juan'ları yendikten ve İl Kağan ünvanını aldıktan sonra herhangi bir malumata tesadüf edilmektedir. Bütün kaynaklar bu konuda yetersiz kalmakta ve onun devletin kuruluşundan hemen sonra öldüğü neticesine varılmaktadır.

Gök Türk Kağanlığı bu şekilde kurulmuş ve Karadeniz'den Büyük Okyanus'a kadar geniş bir alanda diğer Türk kökenli boyları hâkimiyeti altına almıştır. İki yüzyıl süren onların hâkimiyeti 745'te sona erse de 941 tarihine kadar Çin kaynaklarında adlarından bahsedilmiştir. Onların yıkılışından sonra kurulan bütün devletler, beylikler ve topluluklar Gök Türklerin izlerini taşır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış, en sonunda günümüze ulaşmıştır. Bu yüzden, Gök Türk tarihi 250 yıl önce batı ilim aleminde önem kazanmış ve zamanımıza kadar sayısız araştırmalar yapılmıştır. 1990'ların başında Türk dünyasının büyük bir kısmının bağımsızlığa kavuşması bütün dünyanın dikkatini çekmiştir. Bu durumda Gök Türklerin dolayısıyla Türk varlığının ve kimliğinin tarihi varlığı (ya da yokluğu) üzerine birçok tartışma yapılmıştır. Ancak, Gök Türk yani Türk tarihi ve kültürü varlığının ispatı en iyi cevap olarak karşılına çıkmıştır. Zaten adeta bir hazine niteliğindeki Türkçe yazılı yazıtlar ayrı zenginlik katarak durumu daha da aydınlatır.

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Başka bir ifade ile yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek, günümüz Türk dünyasına ulaşan bir köprü olduğu açıkça anlaşılır. Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök Türk Devleti'nin 745'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde baş rol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

KISALTMALAR

CS	Chou Shu
CTS	Chiou T'ang Shu
HTS	Hsin T'ang Shu
Pien-cheng	Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao
PCS	Pei Ch'i Shu
PS	Pei Shih
SS	Suei Shu
TC	T'ung Chih
TCTC	Tsu-chih T'ung-chien
TFYK	Ts'e-fu Yüan-kuei
TT	T'ung Tien
WHTK	Wen-hsien T'ung-k'ao

ÇİN KAYNAKLARI

- Chou Shu 周書 (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
- Pei Shih 99 北史 (Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
- Pei Ch'i Shu 北齊書 (Li Pao-yao/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
- Suei Shu 隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
- Chiou T'ang Shu 舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985).
- Hsin T'ang Shu 新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985).
- T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang/10 yüzyıl) 太平廣記.
- T'ai-p'ing Huan-yü-chi (Yüe Shih 1007 yılından önce) 太平寰宇記.
- T'ai-p'ing Yü-lan (Li Fang/10 yüzyıl) 太平御覽.
- T'ung Tien 通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).
- T'ung Chih 通志 (Cheng Ch'iao/ 1150) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).
- Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑 (Ssu Ma-kuang/1085) (Hua-shih yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).

- Ts'u-fu Yüan-kuei 册府元龜 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/ 1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981).
- Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (Ma Tuan-lin/ 1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).
- T'ang Hui Yao (Wang P'u/10.yüzyıl) 唐會要 100 bölümden oluşmaktadır.
- You-yang tsa-tsu (Teng Chen-shih/ 863) 酉陽雜俎.

KAYNAKLAR

- Aalto, Pentti, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, Budapest 1971.
- Bang, W., *Über die Köktürkische Inschrift auf Süd seite des desKültegin Denkmals*, Leipzig 1896.
- Bang, W., "Zu den Köktürkische Inschriften", *TP*, VII, 1896.
- Bazin, Luis, Notes sur les Mots Oguz et Türk, *Oriens*, VI, 2, 1953.
- Bazin, Luis, *Les Calendriers Turcs Ansiens et Mediewaux*, Lille 1974.
- Beals, Samuel, *The Life of Hsüan Ts'ang*, London 1911.
- Berņštam, A., *Socialno-ekonomičeskystroy Orhono-Eniseyskih Tyurok*, Moskova 1946.
- Bicurin, N. Yakınef, *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitaşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*, Sanktpeterburg 1851, 1950.²
- Boodberg, P.A., "Three Notes OnT'u-chüeh Turks", *Semitic And Oriental Studies*, XI, 1951.
- Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök Türkleri*, Tai-pei 1968.
- Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux*, Paris 1941.
- Chavannes, Edouard, *Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux*, 1903. (1941²).
- Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Cordier, H., *Histoire De La Chine*, Paris 1922.
- Czegledy, G., "A. Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajhoz", *Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek*, XV, 1-2, 1960.
- Czegledy, G., *Nomad NepekVandorlása Napklettöl Napnyugatig*, Budapest 1969.
- Czegledy, G., "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia*, XXV, Budapest 1972.